

نقش دولت در توسعه اقتصادی ایران پس از جنگ

■ دکتر ابراهیم رزاقی

■ دولت و برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۱۳۷۲ - ۱۳۶۸

در بخش هدفهای کلی برنامه، نخستین هدف، بازسازی و تجهیز بینه دفاعی کشور ذکر شده و در درجه دوم، بازسازی و نوسازی تولیدی و زیربنایی و مراکز جمعیتی خسارت دیده از جنگ، اهمیت یافته است. رشد اقتصادی در جهت افزایش تولید سرانه، اشتغال مولد کاهش وابستگی اقتصادی با تاکید بر خودکفایی محصولات استراتژیک کشاورزی و مهار تورم^(۳) هدف کلی بعدی است. از درجه بندی هدفهای کلی چنین برمی آید که مهم ترین هدف برنامه، تقویت امور دفاعی است و مسأله بازسازی و نوسازی چندان ارتباطی با دگرگونی ساختار اقتصادی ندارد. اولویت بندی هدفها همچنین بیانگر این نکته است که وابستگی اقتصادی ایران به محصولات اساسی کشاورزی مربوط می شود و نه به صنعت. از مجموع ۲۸۹۶۵/۵ میلیارد ریال اعتبارات جاری و عمرانی طی برنامه، ۷۱/۷ درصد آن اعتبارات جاری و بقیه اعتبارات عمرانی است. برای هزینه های دفاعی ۳۲۲۵ میلیارد ریال، هزینه حفظ نظم و امنیت داخلی کشور ۱۲۵۰ میلیارد ریال و تقویت بینه دفاعی ۲۲۲۵ میلیارد ریال (در مجموع ۶۷۰۰ میلیارد ریال) برابر ۲۳/۱ درصد مجموع هزینه های جاری و عمرانی یا ۳۲/۲ درصد هزینه های جاری و یا ۸۱/۸ درصد هزینه عمرانی کشور طی برنامه در نظر گرفته شده است.^(۴) اعتبارات برنامه عمرانی با ۸۱۸۹ میلیارد ریال، ۲۸/۳ درصد اعتبارات جاری عمرانی در پنج سال برنامه است. سهم اعتبارات امور اقتصادی از اعتبارات برنامه نیز به ۴۸/۹ درصد (۴۰۰۲/۸ میلیارد ریال) می رسد. اعتبارات مربوط به صنعت در برنامه اول با ۶۷۳/۶ میلیارد ریال، تنها ۸/۲ درصد بوده که نسبت به اعتبارات جاری و عمرانی ۲/۳ درصد و با در نظر گرفتن اعتبارات جاری صنعت رو به ۲/۴ درصد هزینه های جاری و عمرانی در برنامه می شود.^(۵)

هزینه های راه و ترابری با ۱۱۹۷/۳ میلیارد ریال ۱۴/۶ درصد هزینه های برنامه و «سایر هزینه های عمرانی» (از جمله بازسازی و نوسازی مراکز جمعیتی، بازسازی مناطق و شهرها و روستاهای جنگ زده و بمباران شده) با ۱۲۰۰/۲ میلیارد ریال ۱۴/۷ درصد هزینه های برنامه اول است. گذشته از اعتبارات امور اقتصادی، امور اجتماعی ۲۴۶۶/۴ میلیارد ریال یا ۳۰/۱ درصد از اعتبارات برنامه و آموزش و پرورش ۸۰۰ میلیارد ریال یا ۹/۸ درصد کل اعتبارات برنامه را به خود اختصاص داده است. اعتبارات آموزش و پرورش که در هزینه های جاری ۵۰۳۶/۶ میلیارد ریال یا ۲۴ درصد است، رو به ۲۰ درصد از کل اعتبارات جاری و عمرانی را در طی برنامه دریافت می کند و پس از هزینه های امور دفاعی و انتظامی، بالاترین سهم را در اختیار می گیرد. البته سهم آموزش و پرورش و آموزش عالی از مجموع اعتبارات جاری و عمرانی با ۶۶۹۹/۶ میلیارد ریال به ۲۳/۱ درصد می رسد که تقریباً برابر هزینه های دفاعی و انتظامی است.^(۶)

بالا بودن سهم هزینه های غیرتولیدی و اندک بودن سهم هزینه های صنعتی، سیمایی را از برنامه ارائه می دهد که گویی مهمترین عامل توسعه نیافتگی و وابستگی اقتصادی ایران، امور انتظامی و دفاعی و آموزش است. منابع تأمین اعتبارات جاری و عمرانی (بودجه عمومی دولت) در طی برنامه شامل: مالیاتها با ۱۰۷۰۷ میلیارد ریال - ۳۶/۹۶ درصد - سایر درآمدها با ۷۴۶۸ میلیارد ریال - ۲۵/۷۸ درصد - درآمد نفت با ۵۷۴۳ میلیارد ریال -

■ سهم اندک سرمایه گذاری های ملی به ویژه در زمینه ماشین آلات در طول برنامه اول توسعه و با توجه به ساختار صنعتی عمدتاً مصرفی ایران، بیانگر امکان محدود برای تحقق دگرگونی صنعتی در کشور است.

■ با وجود افزایش قابل توجه درآمد بخش نفت در بودجه، بدهی بخش دولتی به نظام بانکی در فاصله سال های ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰ رشد داشت. منتهی از آهنگ رشد آن کاسته شد و از ۲۰/۲ درصد به ۹/۶ درصد رسید.

با پایان یافتن جنگ و اهمیت یافتن بازسازی و توسعه اقتصادی کشور، دیدگاههای گوناگونی در زمینه توسعه مطرح شد. دیدگاهی که با ساختار قبلی اقتصاد ایران و توصیه سازمانهای بین المللی سازگاری داشت، با مطلق کردن توسعه اقتصادی، دخالت دولت در اقتصاد را صنفی^(۱) تلقی می کرد و خصوصی سازی اقتصاد را در مجموعه ای از تدابیر اقتصادی، محور توسعه اقتصادی می پنداشت.

دیدگاه دیگر که برخلاف دیدگاه اول از حمایت گسترده داخلی و خارجی برخوردار نبوده و نیست و خطوط آن نیز در اجزاء، روشنی دیدگاه اول را ندارد، بدون مطلق کردن نقش دولت و یا بخش خصوصی در توسعه اقتصادی کشور و توجه به قانون اساسی از نظر روابط سه بخش دولتی، خصوصی و تعاونی در نظام اقتصادی و نیز شرایط موجود داخلی و بین المللی، توسط اقتصادی درونزا را راه حل نارسایی های اقتصادی و اجتماعی ایران دانسته است.^(۲) با پذیرش دیدگاه اول، آماده کردن فضای لازم برای واگذاری صنایع دولتی به بخش خصوصی و اقدام به فروش برخی از این صنایع، آزاد گذاشتن قیمتها، تسهیل در واردات کالا، ایجاد بازار آزاد ارز، صدور نفت بیشتر برای درآمد ارزی بیشتر و واردات بیشتر، اقدام به استقرار از خارج، مبارزه با افزایش جمعیت و کاهش آهنگ رشد آن، تشویق صادرات غیرنفتی، کاهش کسری بودجه، افزایش قیمت حداقل محصولات کشاورزی خریداری شده از سوی دولت، کاهش سوبسیدها، عدم کنترل قیمت تولیدات صنعتی دولتی، افزایش مالیاتها، افزایش سهم هزینه های عمرانی به هزینه های جاری و... مجموعه سیاستها و اقدامات اقتصادی بود که در چارچوب برنامه اول توسعه به اجرا درآمد. اینکه نقش دولت در این فاصله و در توسعه اقتصادی - اجتماعی چه بوده، مضمون اصلی مقاله حاضر است که در چند محور به شرح زیر مورد بررسی قرار می گیرد:

- برنامه توسعه ۷۲ - ۱۳۶۸.
- بودجه ۱۳۷۱ - ۱۳۶۷.
- برخی شاخصهای پولی و بانکی.
- تولید و هزینه ملی.
- جمعیت و اشتغال.
- بازرگانی خارجی.

■ نقدینگی بخش خصوصی در فاصله سال های ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰ حدود ۱/۸ برابر شده است.

■ در طول برنامه اول توسعه، دولت در تشویق بخش خصوصی برای سرمایه گذاری تولیدی موفق نبود و این بخش به روال همیشگی و دیرینه خود، گرایش به حفظ نقدینگی برای انجام امور بازرگانی، دلالتی و احتکار در کنار مصرف تجملی و انتقال بخشی از سرمایه ها به خارج از کشور را حفظ کرد.

■ تجربه نشان داده است تا وقتی که امکان کسب سود آسان و هنگفت، بدون پرداخت مالیات فراهم است، نقدینگی بخش خصوصی به سوی فعالیت های تولیدی گرایش نخواهد یافت.

۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲) به صورت درآمد نفت ذکر شده است. (در سال ۱۳۷۰ حدود ۵۱ درصد و در سال ۱۳۷۲ بنابر پیش بینی بودجه بیش از ۶۰ درصد درآمد ریالی دولت است).

تصویر درآمدها و هزینه های ارزی علاوه بر تکیه اصلی روی نفت، نشانگر این نکته است که بخش اعظم هزینه های ارزی، مصرفی است. گرچه ظاهراً بیش از نیمی از هزینه های ارزی در ردیف هزینه های عمرانی ذکر شده است. بنظر می رسد چارچوب برنامه در مقایسه برنامه های پیشین به لحاظ تلقی از توسعه و اینکه هرچه بیشتر وارد و مصرف کنیم، بیشتر به توسعه نزدیک شده ایم، تفاوت چندانی ندارد.^(۱۱)

■ بودجه عمومی دولت ۱۳۷۱ - ۱۳۶۷

درآمدهای عمومی دولت در فاصله سالهای ۱۳۶۷-۱۳۷۱ حدود ۵ برابر شد. در حالیکه مالیاتها به ۳/۷ برابر و درآمد نفت و گاز و درآمد حاصل از فروش ارز به ۶/۴ برابر رسید. بهمین دلیل سهم مالیاتها از ۲۱/۳ درصد کل دریافتها در سال ۱۳۶۷ به ۲۹ درصد در سال ۱۳۷۱ و درآمد نفت و گاز و درآمدهای حاصل از فروش ارز از ۱۷/۵ درصد به ۴۱/۶ درصد افزایش یافت که این، رشد وابستگی درآمدهای عمومی و کل دریافتهای دولت را به درآمد نفت نشان می دهد. (جدول شماره ۱)

البته در اینجا تنها به وابستگی مستقیم توجه می شود. زیرا اقلام مهمی از درآمدهای مالیاتی مربوط به حقوق و عوارض گمرکی است (۳۳ درصد مالیاتها در سال ۱۳۷۱) که درآمد ارزی نفت، واردات آن را ممکن می سازد. بخش مهمی از درآمد مالیاتهای مستقیم نیز ناشی از استفاده از نهادهای وارداتی است. مالیات بر مصرف و فروش در سال ۱۳۷۱ حدود ۱۵/۹ درصد بوده که با احتساب مالیات بر واردات، حدود ۴۹ درصد مالیاتها را در این سال تشکیل داده است.^(۱۱)

کسری بودجه که از منابع مهم و تعیین کننده دولت در سال ۱۳۶۷ با ۴۵/۷ درصد کل دریافتی بوده به ۶/۴ درصد در سال ۱۳۷۱ رسیده، منتهی سیر کاهشی آن متناسب با افزایش درآمدهای دولت نبوده است. چنانکه علیرغم حدود ۵ برابر شدن درآمدهای عمومی، کسری بودجه تنها ۶۰ درصد کاهش یافته است. مالیاتها با وجود افزایش در سال ۱۳۷۰ تنها حدود ۵ درصد از تولید ناخالص داخلی به قیمت های جاری بوده^(۱۲) و این امر بیانگر سهم بسیار اندک مالیاتها در مقایسه با تولید ناخالص داخلی و در مقایسه با ارقام مشابه با دیگر کشورها است. به این ترتیب می شود نتیجه گرفت که طی ۵ سال ذکر شده با وجود بهبود وضع مالیاتها، بطور کلی ساختار درآمدی دولت همچنان متکی به درآمد نفت است و این اتکاء افزایش قابل توجهی نیز پیدا کرده است. در بخش هزینه ها سهم هزینه های عمرانی از ۱۷/۷ درصد کل پرداختهای دولت در سال ۱۳۶۷ به ۳۱/۸ درصد در سال ۱۳۷۱ رسیده است (جدول شماره ۱).

با توجه به سهم درآمد نفت در بودجه و این نکته که رفع نابسامانی های اقتصاد ایران از اهمیت یافتن هزینه های عمرانی - صرف نظر از ماهیت آن - حاصل می شود، سهم هزینه های عمرانی اندک است. بویژه آنکه در رقم مربوط به تقویت بنیه دفاعی و «سایر» که رو به ۱۱/۴ درصد هزینه عمرانی را در سال ۱۳۷۱ (جدول شماره ۱) تشکیل می دهد نیز عمرانی تلقی شده است. به این ترتیب است که اگر رقم مربوط به سایر هزینه ها و رقم افزایش یافته تقویت بنیه دفاعی از سال ۱۳۶۷ تا سال ۱۳۷۱ از ۳۱/۸ درصد هزینه های عمرانی کاسته شود، رقم ۲۲/۶ درصد به دست می آید و نه رقم ۳۱/۸ درصد ذکر شده در بودجه سال ۱۳۷۱ به عنوان سهم هزینه های عمرانی از کل پرداختها (جدول شماره ۱).

بی ارتباطی عمده هزینه های دولت با درآمدهای مالیاتی، تنها بدلیل زیان دهی و یا نبودن سود در شرکتهای دولتی بدلیل نحوه گزینش مدیران و دخالت های قانونی و غیرقانونی در کار مدیریت نیست. بلکه این مسأله بخش خصوصی را هم دربر می گیرد. بطوری که در سال ۱۳۶۹ - که مالیاتهای قطعی آن در دست است - از ۳۰۰ شرکت دولتی تنها ۱۴۹ میلیارد ریال، از هزاران شرکت خصوصی تنها ۳۳۶/۵ میلیارد ریال و از میلیونها^(۱۳) مورد اشتغال از جمله حدود ۸۲۲/۳ هزار کارگاه بازرگانی (در سال ۱۳۶۵) تنها ۱۵۶/۱ میلیارد ریال مالیات گرفته شده است. در همین سال مالیات بر ارث تنها ۲۳/۶ میلیارد ریال، مالیات اتفاقی ۰/۷ میلیارد ریال و مالیات نقل و انتقالات و سرقتی ۸۲/۹ میلیارد ریال بوده است.^(۱۴)

۱۹/۸۳ درصد - و کسری ۵۰۴۷/۵ میلیارد ریال - ۱۷/۴۳ درصد است.^(۱۲) منابع و مصارف ارزی کشور در طی برنامه ۱۳۷۲ - ۱۳۶۸ اعم از جاری و عمرانی در محورهای اساسی آن چنین است:

از ۱۲۰/۷۳ میلیارد دلار درآمدهای ارزی برای مصارف ارزی، درآمد نفت ۸۳/۱ میلیارد دلار - ۶۸/۸ درصد - صادرات کالاهای غیرنفتی ۱۷/۸۴ میلیارد دلار - ۱۴/۸ درصد - و بقیه از دیگر منابع، مصارف ارزی شامل ۱۱۴/۳ میلیارد دلار یا ۹۴/۷ درصد و واردات کالا و خدمات ۴/۵ میلیارد دلار، پرداختهای ارزی حساب سرمایه (۹۰۰ میلیون دلار) و در اختیار رئیس جمهور (۱ میلیارد دلار) بوده است. از ۱۱۴/۳ میلیارد دلار واردات کالا ۶۲/۱۳ میلیارد دلار یا ۵۱/۵ درصد آن بابت واردات کالاهای عمرانی و بقیه (۵۲/۳ میلیارد دلار) جاری بوده است.^(۱۳)

از ۱۱۴/۳ میلیارد دلار واردات کالا حدود ۳۳/۷ میلیارد دلار و با ۲۷/۹ درصد مربوط به صنایع از جمله ۱۹/۶ میلیارد دلار یا ۵۸/۲ درصد آن مربوط به واردات کالا برای جاری و نه عمرانی بوده است. بازرگانی با ۱۹/۵ میلیارد دلار یا ۱۶/۲ درصد هزینه های ارزی طی ۵ سال برنامه - ۹۴/۵ درصد مربوط به هزینه های جاری - دومین مرتبه را از نظر هزینه های ارزی داشته است. نفت و فرآورده های نفتی با ۱۴/۷۳ میلیارد دلار یا ۱۲/۲ درصد هزینه ارزی واردات کالا، در سومین مرتبه قرار داشته و سهم هزینه های جاری آن ۴۳/۲ درصد بوده است. هزینه ارزی واردات کالا برای امور دفاعی، انتظامی و اطلاعاتی طی ۵ سال برنامه ۹/۴۹ میلیارد دلار و یا ۷/۹ درصد کل هزینه ارزی واردات کالا بوده که ۸۴/۳ درصد آن بطور غیرمتمعارفی در ردیف هزینه های برنامه ذکر شده است. هزینه های ارزی واردات کالای کشاورزی با ۸/۶ میلیارد دلار یا ۷/۱ درصد پنجمین مرتبه را در بین هزینه ها داشته و ۹۶/۵ درصد آن مربوط به هزینه های ارزی عمرانی بوده است.^(۱۴)

با توجه به ارقام مربوط به برنامه عمرانی میتوان چنین نتیجه گیری کرد که سهم هزینه های جاری نسبت به مجموع هزینه های جاری و عمرانی و در مقایسه با هزینه های برنامه توسعه بسیار بالا است و این امر خود بخود موجب تشدید تورم و افزایش اشتغال غیرتولیدی در کشور می شود. برعکس سهم صنعت در برنامه در مقایسه با هزینه های جاری و عمرانی بسیار اندک است. بویژه آنکه وابستگی اصلی اقتصاد ایران ناشی از نارسایی بخش صنعت و تنگناها و کمبودها و نبودهای آن است.

منابع تأمین مالی - چه ریالی و چه ارزی - نیز نارسایی شدیدی را نشان می دهد که برجسته ترین ویژگی آن، اتکای به صدور نفت است.

گرچه ظاهراً مالیاتها حدود ۳۷ درصد و نفت ۱۹/۸ درصد درآمدهای ریالی بودجه را تشکیل می دهد، اما اولاً مالیاتها (اعم از مستقیم و غیرمستقیم) در صورت تحقق عمدتاً ناشی از تأثیر واردات کالا، مواد و ماشین آلات است که خود به صدور نفت خام وابسته است. دوم اینکه بخش قابل توجهی از سهم «سایر درآمدها» مربوط به فروش ارز به قیمت بازار آزاد است که بعداً (در بودجه

به: میلیارد ریال و درصد

خلاصه بودجه عمومی دولت

دریافتها		۱۳۶۷ قطعی		۱۳۶۸ قطعی		۱۳۶۹ قطعی		۱۳۷۰ مصوب		۱۳۷۱ مصوب	
۱- درآمدهای عمومی: مالیاتها نفت و گاز درآمدهای حاصل از فروش ارز سایر ۲- درآمدهای اختصاصی: جمع کل درآمدها کسری درآمدها به پرداختها											
۸۵/۷	۱۰۶۷۰/۴	۸۱	۲۵۴۷/۵	۸۱/۳	۵۶۳۸/۵	۶۵/۲	۳۱۸۱/۴	۴۵/۴	۲۰۹۸/۹	۲۹	۳۶۰۷/۷
۴۱/۴	۵۱۴۹/۷	۱۴/۳	۱۳۲۸/۵	۱۶/۱	۱۱۱۸/۳	۱۵/۸	۷۷۰/۸	۱۴/۴	۶۶۷/۹	۰/۲	۲۳/۷
۱۵/۲	۱۸۸۹/۲	۸/۷	۸۱۴/۱	۸/۲	۵۶۸/۵	۹/۸	۴۷۸/۵	۶/۶	۳۰۳/۱	۷/۹	۹۸۵/۳
۹۳/۶	۱۱۶۵۵/۶	۸۷	۸۱۸۳/۲	۹۰/۲	۶۲۶۶/۸	۷۳/۴	۳۶۳۱/۴	۵۴/۳	۲۵۱۳/۶	۶/۴	۷۹۵/۵
۱۰۰	۱۲۴۵۱/۱	۱۰۰	۹۳۱۹/۹	۱۰۰	۶۹۳۶/۱	۱۰۰	۴۸۸۲/۶	۱۰۰	۴۶۲۵/۳	۱۰۰	۱۲۴۵۱/۱
برداختها ۱- از محل درآمدهای عمومی: الف - اعتبارات عمرانی: اعتبارات طرحهای ملی اعتبارات طرحهای استانی تقویت بنیه دفاعی سایر ب - اعتبارات جاری هزینه‌ها و سایر پرداختها اعتبارات استانی بازپرداخت وامهای خارجی تقویت بنیه دفاعی ۲- از محل درآمدهای اختصاصی											
۹۲/۱	۱۱۴۶۵/۹	۹۳/۲	۸۶۸۴/۲	۹۰/۶	۶۰۵۱/۱	۸۸/۴	۴۳۱۶/۷	۹۱/۰	۴۲۱۰/۶	۳۱/۸	۳۹۶۲/۳
۱۴/۶	۱۸۱۳/۹	۱۵/۲	۱۴۱۳/۶	۱۷/۲	۱۱۸۵/۲	۱۲/۹	۶۲۸/۳	۱۰/۹	۵۰۵/۳	۵/۹	۷۲۸/۶
۲/۸	۳۵۰/۰	۲/۴	۲۷۰/۰	۴/۷	۳۱۵/۰	—	—	۲/۲	۱۰۲/۰	۲/۸	۳۵۰/۰
۶۱/۳	۷۵۰۳/۵	۶۳/۶	۵۹۲۷/۴	۶۴/۲	۴۲۸۴/۸	۶۹/۳	۳۳۸۵/۲	۷۳/۴	۳۳۹۴/۲	۸/۶	۱۰۶۹/۸
۵۶/۵	۷۰۳۵/۹	۵۸/۹	۵۴۸۶/۴	۵۷/۹	۳۸۶۸/۲	۵۹/۰	۲۸۸۱/۶	۵۴/۷	۲۵۲۸/۱	۵۶/۵	۷۰۳۵/۹
۱۷/۶	۲۱۹۶/۸	۱۸/۷	۱۷۴۴/۶	۲۱/۰	۱۴۰۲/۶	—	*	—	*	۱۷/۶	۲۱۹۶/۸
۰/۰۴	۵/۲	۰/۰۵	۵/۰	۰/۰۶	۴/۲	۰/۰۸	۴/۰	۰/۲	۷/۲	۰/۰۴	۵/۲
۳/۷	۴۶۳/۴	۴/۷	۴۳۶/۰	۶/۲	۴۱۱/۴	۱۰/۲	۴۹۹/۵	۱۸/۶	۸۵۸/۹	۳/۷	۴۶۳/۴
۷/۹	۹۸۵/۳	۶/۸	۶۳۵/۶	۹/۴	۶۲۷/۳	۹/۲	۴۵۰/۰	۹/۰	۴۱۴/۶	۷/۹	۹۸۵/۳
۱۰۰	۱۲۴۵۱/۱	۱۰۰	۹۳۱۹/۹	۱۰۰	۶۶۷۸/۴	۱۰۰	۴۸۸۲/۶	۱۰۰	۴۶۲۵/۳	۱۰۰	۱۲۴۵۱/۱

* مأخذ: تا سال ۱۳۶۸ از سالنامه آماری کشور، سال ۱۳۶۹، صفحه ۵۱۵ و برای سال های بعد از قانون بودجه سال ۱۳۷۱ کل کشور، ویرایش دوم، سازمان برنامه و بودجه، اردیبهشت ۱۳۷۱، صفحه ۹۰.

جدول شماره ۲

برخی شاخصهای پولی و بانکی ۱۳۶۷ - ۱۳۷۰

(به: میلیارد ریال و درصد)

عنوان	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰
بدهی بخش دولتی به نظام بانکی	۱۳۲۵۱/۶	۲۰/	۱۴۶۸۳/۴	۱۰/۸
بدهی بخش خصوصی به نظام بانکی	۷۴۷۹/۲	۱۷/۸	۹۶۹۷/۵	۲۹/۷
نقدینگی بخش خصوصی	۱۵۶۸۷/۶	۲۳/۸	۱۸۷۵۳/۳	۱۹/۵
پول	(۷۷۵۸/۱)	۱۴/۵	(۸۹۸۷/۲)	۱۵/۸
تغییرات کالاها و خدمات به قیمت ثابت ۱۳۶۱ نسبت به سال پیش از آن (درصد)	۲۸/۹	۱۷/۴	۹	—

* مأخذ: تا سال ۱۳۶۹ از «خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۶۹» بانک مرکزی ایران، صفحه ۵۴، ۵۵، ۷۱ و سال ۱۳۷۰ بر پایه درصدهای ذکر شده در نشریه «روند» شماره ۶ و ۷، پانیز و زمستان ۱۳۷۰، بانک مرکزی صفحه ۱۰۱ و ۱۰۳.

جدول شماره ۳

درآمد سرانه ۱۳۷۰ - ۱۳۶۷

با توجه به ماهیت و ساختار درآمدهای دولت، عدم مشارکت بخش خصوصی در تأمین هزینه‌های دولتی از طریق پرداخت مالیات آشکار می‌شود. در عین حال اگر به تثبیت نسبی مزد و حقوق نیز توجه شود، تقویت رشد بخش خصوصی از سوی دولت - چه خواسته و چه ناخواسته - مشخص می‌شود.

■ برخی شاخصهای پولی و بانکی ۱۳۷۰ - ۱۳۶۷

با وجود افزایش درآمدهای قابل توجه بخش نفت در بودجه، بدهی بخش دولتی به نظام بانکی همچنان در فاصله ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰ رشد داشته، منتهی از آهنگ رشد آن کاسته شده و از ۲۰/۲ درصد به ۹/۶ درصد رسیده است (جدول شماره ۲).

بدهی بخش خصوصی به نظام بانکی برخلاف بدهی بخش دولت، برآهنگ رشد خود به شدت افزوده و با ۲/۴ برابر شدن طی چهار سال مورد بررسی از ۱۷/۸ درصد رشد در سال ۱۳۶۷ به ۳۸/۷ درصد در سال ۱۳۷۰ رسیده است. نقدینگی بخش خصوصی نیز جز در سال ۱۳۶۸ که اندکی از رشد آن نسبت به سال پیش کاسته شد دوباره با افزایش رشد روبرو بود و در فاصله سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰ حدود ۱/۸ برابر شد. (جدول شماره ۲).

با وجود نقدینگی کلان بخش خصوصی و مشکل‌زایی آن در اقتصاد کشور بدلیل رفتار غیرتولیدی، باز هم ارقام کلانی اعتبار بانکی هر ساله به این بخش پرداخت شده و این خود از مهمترین علل افزایش نقدینگی بخش خصوصی بشمار می‌آید. حجم پول در همین دوره حدود ۱/۸ برابر شد و جز در سال ۱۳۷۰ که آهنگ رشد کندتری داشت، همواره از رشد قابل توجهی برخوردار بود. بویژه در سال ۱۳۶۹ که ۲۴/۶ درصد نسبت به سال پیش از آن افزایش یافته است.

شاخص بهای کالاها و خدمات گرچه از ۲۸/۹ درصد رشد در سال ۱۳۶۷ به ۱۹/۶ درصد در سال ۱۳۷۰ رسید، اما جز در سال ۱۳۶۹ که به ۹ درصد کاهش یافت، بیانگر ارقام بالایی است. بطوری که تنها در سه سال ۱۳۶۸-۱۳۷۰ حدود ۴۶ درصد افزایش یافته است (جدول شماره ۲).

با توجه به اهمیت ثبات قیمتها چه از نظر تقویت سرمایه‌گذاری در تولید و تشویق به پس انداز و سپرده‌گذاری نزد بانکها و چه از نظر کاهش فاصله طبقاتی و ایجاد همبستگی ملی که از عوامل اساسی توسعه محسوب می‌شود، سیاست توسعه‌ای دولت از این نظر موفق نبوده است. بنظر می‌رسد دولت در تشویق بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری تولیدی موفق نبوده و این بخش به روال دیرینه خود، گرایش به حفظ نقدینگی برای انجام امور بازرگانی، دلالی و احتکار در کنار مصرف تجملی و انتقال بخشی از سرمایه‌ها به خارج از کشور را کماکان حفظ کرده است.

این بخش عمدتاً همکاری با تولیدکنندگان خارجی و فروش کالاهای آنها را ترجیح داده و فاقد رسالت تأمین منافع ملی است. بهمین دلیل نقش هدایتگر دولت در این زمینه بسیار تعیین کننده است.

تجربه گذشته نشان داده است تا وقتی که امکان کسب سود آسان و هنگفت، بدون پرداخت مالیات فراهم است، نقدینگی بخش خصوصی به سوی فعالیت‌های تولیدی گرایش نخواهد یافت. به همین دلیل الگوی توسعه سرمایه‌داری ایران در چند دهه اخیر، سرمایه‌داری وابسته، سرمایه‌داری حاشیه‌ای و سرمایه‌داری جهان سومی بوده است.

■ تولید و هزینه ملی: ۱۳۷۰-۱۳۶۷

در فاصله سالهای ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰ درآمد ملی ایران ۳۳ درصد رشد کرد. از سال ۱۳۶۸ تا سال ۱۳۷۰ رشد درآمد ملی ایران مثبت و در سال‌های ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ - بویژه سال ۱۳۶۹ - از درصد بالایی برخوردار بود. بطوری که در این سال به رقم ۱۴/۳ درصد رشد رسید (جدول شماره ۳).

با وجود رشد جمعیت با آهنگ بالا، درآمد سرانه کشور از ۱۵۰/۸ هزار ریال در سال ۱۳۶۷ با ۲۱/۲ درصد رشد به ۱۸۲/۸ هزار ریال در سال ۱۳۷۰ رسید. از این دیدگاه (صرفاً افزایش تولید ملی) نقش دولت در توسعه اقتصادی موفقیت‌آمیز و مثبت بوده و این امر پس از چند سال کاهش در تولید ملی صورت گرفته است.

این نتیجه در شرایطی بدست آمده که حدود ۴۷ درصد افزایش تولید ملی از

عنوان	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰
درآمد ملی به میلیارد ریال و به قیمت ثابت ۱۳۶۱ جمعیت (به میلیون نفر)	۷۹۴۳/۷	۸۲۲۶/۵	۹۴۰۰/۴	۱۰۵۶۸/۴
رشد درآمد ملی (درصد)	۵۲/۷	۵۴/۵	۵۶/۴	۵۷/۸
درآمد سرانه (هزار ریال)	۱۵۰/۸	۱۵۰/۹	۱۶۶/۷	۱۸۲/۸
	- ۶/۱	+ ۳/۶	+ ۱۴/۳	+ ۱۲/۴

* مأخذ: دفترچه (بروشور) منتشره از سوی بانک مرکزی ایران، اداره حسابهای اقتصادی.

جدول شماره ۴

تولید ناخالص داخلی به قیمت عوامل

به: قیمت ثابت ۱۳۶۱ (درصد)

عنوان	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰ ^(۱)
گروه کشاورزی	۱۹/۵	۱۹/۵	۱۸/۵	۲۴/۲
گروه نفت	۱۶/۰	۱۶/۵	۱۷/۲	۷/۱
گروه صنایع و معادن	۱۶/۹	۱۷/۰	۱۷/۷	۱۸/۶
صنعت	(۹/۷)	(۱۰/۱)	(۱۰/۷)	(۱۲/۱)
ساختمان	(۴/۷)	(۴/۳)	(۴/۳)	(۴/۸)
گروه خدمات	۴۷/۷	۴۷/۰	۴۶/۶	۵۰/۱
بازرگانی، رستوران و هتلداری	(۱۷/۸)	(۱۸/۱)	(۱۷/۲)	-
خدمات مستغلات و خدمات حرفه‌ای و تخصصی	(۱۲/۲)	(۱۲/۲)	(۱۱/۵)	-
تولید ناخالص داخلی به قیمت عوامل	۱۰۷۲۶/۰	۱۱۱۱۱/۴	۱۲۲۳۳/۸	-

* مأخذ: تا سال ۱۳۷۰ از خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۶۹ بانک مرکزی ایران، صفحه ۲۵.

(۱) ارقام این سال که از دفترچه منتشره از سوی اداره حساب‌های اقتصادی بانک مرکزی ایران اخذ شده است با آمار سال‌های دیگر منطبق نیست.

جدول شماره ۵

ساختار اقتصادی اشتغال ۱۳۶۷ - ۱۳۶۹

به: هزار نفر و درصد

بخشهای اقتصادی	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹
۱- کشاورزی	۳۲۵۲	۲۸/۴	۲۷/۶
۲- صنایع و معادن	۲۷۹۷	۲۴/۴	۲۵/۸
- صنعت و معدن	(۱۴۸۰)	(۱۲/۹)	(۱۳/۸)
- آب و برق گاز	(۹۷)	(۰/۸)	(۰/۹)
- ساختمان	(۱۲۲۰)	(۱۰/۷)	(۱۱/۱)
۳- خدمات	۵۴۰۰	۴۷/۲	(۴۶/۶)
کل	۱۱۴۵۰	۱۱۷۸۱	۱۲۱۸۹
	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

* مأخذ: گزارش اقتصادی سال ۱۳۶۹، معاونت امور اقتصادی سازمان برنامه و بودجه، چاپ اول، ۱۳۷۰، صفحه ۵۴.

نفر) جز در مورد ۵ قلم از ۱۵ قلم تولیدات، رقم بالایی نبوده، اما جز در مورد افزایش تولیدات زراعی که آن هم با استفاده از ماشین آلات کشاورزی وارداتی بوده، در مورد اغلب تولیدات، واردات مواد، قطعات و ماشین آلات موجبات رشد سریع آنها را فراهم کرده است. علاوه بر این، استفاده از ظرفیت‌های بدون استفاده نیز در رشد سریع تولیدات تأثیر داشته است. همچنین افزایش تولید جو، سیمان و تلویزیون چشمگیر بوده، منتهی اگر اولی بر پایه افزایش استفاده از امکانات داخلی و دومی با تکیه بر واردات و راه‌اندازی کارخانه‌های تولید سیمان قرار داشته، سومی با واردات قطعات و مواد ممکن شده است.

کاهش تولید آهن و فولاد در سال ۱۳۷۰ را نسبت به سال ۱۳۵۶ بمیزان ۴۲/۶ درصد می‌توان تأسف بار خواند. تولید این بخش که ستون فقرات اقتصاد صنعتی است در سال ۱۳۷۰ تنها ۱/۲ میلیون تن بوده است (جدول شماره ۶).

■ هزینه ناخالص داخلی

ترکیب هزینه‌های ناخالص داخلی کشور ضمن اینکه بیانگر مصرفی بودن آن است (۷۷/۱ درصد در سال ۱۳۶۹) پائین بودن تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی و مهمتر از همه اندک بودن تشکیل سرمایه در ماشین آلات را که عنصر اصلی توسعه اقتصادی مستقل و خوداتکاء است نشان می‌دهد (جدول شماره ۷).

در مقایسه تشکیل سرمایه ثابت ناخالص از سوی بخش خصوصی و دولتی در مورد ساختمان به رغم روند رو به کاهش، برتری با بخش خصوصی و در مورد ماشین آلات در یک روند رو به افزایش، برتری با بخش دولتی است. با وجودی که دولت بیشتر از بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری پرداخته، اما حجم سرمایه‌گذاری آن در بخش ماشین آلات حدود یک سوم سرمایه‌گذاری در بخش ساختمان بوده است (سال ۱۳۶۹، جدول شماره ۷).

با چنین ترکیبی از هزینه ناخالص داخلی با توجه به کمبودها و نارسایی

خدمات (۱۷/۲ درصد بازرگانی، ۱۱/۵ درصد خدمات مستغلات و...) ۱۸/۵ درصد از کشاورزی، ۱۷/۲ درصد از گروه نفت و تنها ۱۷/۷ درصد از صنایع و معادن و ۱۰/۷ درصد از صنعت بطور خاص جدای از گروه ساختمان در سال ۱۳۶۹ بوده است (جدول شماره ۴).

این واقعیت بیانگر عقب‌ماندگی، نبود، کمبود و ناهنجاریهای گوناگونی است که در صنایع ایران وجود دارد و انعکاس آن را در تولید ناخالص داخلی بصورت سهم ناچیز این بخش می‌توان شاهد بود. البته سهم نسبتاً بالایی کشاورزی با توجه به اشتغال در آن - حدود ۲۷/۶ درصد شاغلین کشور - (جدول شماره ۵) خود به تنهایی بیانگر بازدهی اندک کشاورزی ایران بدلیل مکانیزه نبودن، علمی و فنی نبودن آن است. سهم بالای خدمات بازرگانی، خدمات مستغلات و خدمات حرفه‌ای و تخصصی، در مقایسه با سهم اندک صنعت در تولید ناخالص داخلی، انگلی بودن ماهیت اقتصادی کشور و اتکاء به دستاوردهای دانش و فن و تکنولوژی خارجی را نشان می‌دهد. بویژه آنکه حدود نیمی از شاغلین، در بخش خدمات غیرتولیدی فعال هستند. (جدول شماره ۵)

بر پایه آمارهای منعکس در جدول شماره ۶، جز در مورد جو، شکر، پارچه و سیگار، تولید کلیه کالاهای انتخابی سال ۱۳۷۰ نسبت به سال ۱۳۶۷ افزایش نشان می‌دهد. افزایش تولید برخی کالاها در سال ۱۳۷۰ نسبت به سال ۱۳۶۷ بسیار چشمگیر است. برای نمونه، بیشترین افزایش مربوط به تولید یخچال، فریزر و ماشین لباسشویی است (۲/۵ برابر) و پس از آن تولید تلویزیون سیاه و سفید و رنگی است که حدود دو برابر شده است. این کالاها با توجه به ماهیت صنایع ایران، کالاهایی است که بصورت مونتاژ تولید می‌شود. در مقایسه تولید سال ۱۳۷۰ با تولید سال ۱۳۵۶ جز در مورد بنه (۲۶/۲ - درصد)، پارچه (۱۲/۷ - درصد)، سیگار (۳/۷ - درصد) و فولاد (۴۲/۶ - درصد) در بقیه موارد افزایش نشان می‌دهد. گرچه افزایش تولید اکثر اقلام با توجه به رشد جمعیت در این فاصله - ۷۱/۵ درصد - (از ۳۳/۷ میلیون نفر به ۵۷/۸ میلیون

جدول شماره ۶

تولیدات کشاورزی و صنعتی

تولیدات کشاورزی و صنعتی	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	درصد رشد نسبت به ۱۳۵۶	۱۳۵۶
□ اقلام عمده تولید کشاورزی (هزارتن):						
گندم	۷۲۶۵	۶۰۱۰	۸۵۴۷	۸۹۰۰	۶۱/۸	۵۵۰۰
جو	۳۳۹۴	۲۸۴۷	۳۷۴۷	۳۳۰۰	۱۶۸/۳	۱۲۳۰
برنج شلتوک	۱۴۱۹	۱۸۵۴	۲۲۷۳	۲۵۰۰	۷۸/۶	۱۴۰۰
چغندر قند	۳۴۵۴	۳۵۳۵	۳۶۴۱	۴۹۰۰	۱۸/۱	۴۱۵۰
بنه	۳۸۰	۳۹۵	۴۳۷	۳۹۵	-۲۶/۲	۵۳۵
گوشت	۵۱۵	۵۳۰	۵۴۰	۵۷۵	۱۷۵/۴	۲۰۸/۸
مرغ	۳۹۰	۴۴۰	۴۱۶	۴۲۵	—	—
□ اقلام عمده تولید صنعتی:						
روغن نباتی (هزارتن)	۳۶۹	۴۹۶	۵۵۸	۵۷۰	۸۵/۱	۳۰۸
شکر (هزارتن)	۶۱۸	۵۳۵	۵۷۲	۵۹۷	۱۴/۶	۵۲۱
پارچه (میلیون متر)	۴۸۳	۴۶۰	۴۵۴	۴۶۰	-۱۲/۷	۵۲۷
سیمان (هزار تن)	۱۱۹۲۶	۱۲۵۸۷	۱۴۴۲۹	۱۵۴۰۰	۱۴۳/۶	۶۳۲۳
سیگار (میلیارد عدد)	۱۴	۱۰	۱۲	۱۳	-۳/۷	۱۳/۵
آهن و فولاد (هزار تن)	۷۷۳	۹۲۳	۱۰۷۴	۱۲۰۰	-۴۲/۶	۲۰۹۲
پاک‌کننده‌ها (هزار تن)	۱۴۹	۱۶۹	۲۱۲	۲۴۰	۱۰۴/۱	۱۱۷/۶
یخچال، فریزر و ماشین لباسشویی (هزار عدد)	۳۲۷۱	۳۶۲	۶۷۰	۸۰۰	۴۹/۳	۵۳۶ ^(۱)
تلویزیون سیاه و سفید و رنگی (هزار عدد)	۳۰۳	۴۰۷	۵۹۸	۶۲۰	۱۳۴/۸	۲۶۴

(۱) شامل فقط تولید یخچال.

* مأخذ: در مورد سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۶۷ از دفترچه منتشره از سوی اداره حساب‌های اقتصادی بانک مرکزی و در مورد سال ۱۳۵۶ از گزارش سالیانه بانک مرکزی ایران، سال ۱۳۵۸ و ۱۳۵۷، به ترتیب صفحه ۲۰ و ۱۵۹.

شرح	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰
هزینه های مصرفی خصوصی	۶۳/۲	۶۵/۲	۶۵/۳	۶۷
هزینه های مصرفی دولتی	۱۲/۳	۱۱/۶	۱۱/۸	۱۰/۳
تشکیل سرمایه ثابت ناخالص:	۱۲/۴	۱۱/۳	۱۲/۶	۱۶/۸
ماشین آلات	۱/۸	۲/۱	۲/۱	۰/۴
ساختمان	۱۰/۶	۹/۲	۱۰/۵	۵/۵
هزینه ناخالص داخلی	۲۳۵۸۷/۹=۱۰۰	۲۸۲۸۸/۰=۱۰۰	۳۶۳۰۸/۸=۱۰۰	۴۷۸۸۲/۳=۱۰۰

* مأخذ: تا سال ۱۳۷۰ از خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۶۹، صفحه ۲۶ و ۲۷ و در مورد سال ۱۳۷۰ از دفترچه منتشره از سوی اداره حساب های اقتصادی بانک مرکزی.

جمعیت و اشتغال

جدول شماره ۸

شرح	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰
جمعیت (به میلیون نفر)	۱۸/۹	۲۵/۸	۳۳/۷	۴۹/۴	۵۳/۲	۵۴/۵	۵۶/۴	۵۷/۸
شهری (درصد)	۳۱/۴	۳۸	۴۷/	۵۴/۲	۵۵/۷	۵۶/۰	۵۶/۵	۵۷/۰
روستایی (درصد)	۶۸/۶	۶۲/	۵۳/	۴۵/۸	۴۴/۳	۴۴/	۴۳/۵	۴۳/
رشد جمعیت (درصد)	۳/۸۳	۳/۱۳	۲/۷	۳/۹۹	۳/۶	۳/۴	۳/۴۵	۲/۴۸
جمعیت فعال (میلیون نفر)	۶/۰۷	۷/۸	۹/۸	۱۲/۹	۱۳/۶	۱۳/۹۹	۱۴/۳۷	۱۴/۴۸
جمعیت شاغل	۵/۹	۷/۱	۸/۸	۱۱	۱۱/۴۵	۱۱/۷۸	۱۱/۱۹	۱۲/۱۹
به میلیون نفر	۳۱/۲	۳۷/۵	۲۶/۱	۲۲/۳	۲۱/۵	۲۱/۶	۲۱/۶	۲۱/۶
جمعیت بیکار	۲/۸	۰/۷۲	۸/۹۷	۱۰/۲	۱۴/۷	۱۵/۹	۱۵/۷	۱۴/۱
به میلیون نفر	۰/۹	۲/۷	۲/۹۷	۳/۸	۴/۱	۴	۳/۵	۳/۵

* مأخذ: در مورد جمعیت، رشد و پراکندگی در شهر و روستا به جز سال ۱۳۶۷ از دفترچه منتشره از سوی اداره حساب های اقتصادی بانک مرکزی و در مورد جمعیت فعال، شاغل و بیکار از سالنامه آماری کشور، سال ۱۳۶۹ صفحه ۶۲ و گزارش اقتصادی سال ۱۳۶۹، سازمان برنامه و بودجه و دفترچه منتشره از سوی اداره حساب های اقتصادی بانک مرکزی. توضیح: آمار و ارقام منابع مختلف با یکدیگر همخوانی ندارد و به این دلیل برخی نارسایی هاد و مقایسه پدیدار شده است.

تجارت خارجی ایران ۱۳۶۷-۱۳۷۰

جدول شماره ۹

(به میلیون دلار و درصد)

اقلام عمده تجارت خارجی	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰
صادرات:				
نفت خام	۹۰/۳	۱۲۰/۳۷	۹۲/۰	۸۵/۸
فروش	۲/۹	۳۴۴/۷	۲/۶	۶/۱
میوه های خشک و تازه	۲/۴	۳۱۹/۱	۲/۴	۲/۹
مس	۱/۳	۱۷/۶	۰/۱	۱/۰
کلوخه های کانی	۰/۳	۴۵/۹	۰/۴	۰/۳
چرم	۰/۷	۹۴/۵	۰/۷	۰/۴
سایر	۱/۶	۱۸۴/۸	۱/۴	۳/۹
کل	۱۰۷/۹	۱۳۰/۸۱	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰
واردات:				
مواد غذایی و دارو	۱۱۹۵/۱	۲۶۳۹/۴	۱۸/۰	۱۱/۵
مواد و محصولات شیمیایی	۹۳۸/۸	۱۵۰۶/۹	۱۰/۳	۷/۹
آهن و فولاد	۸۳۳/۷	۱۲۰۹/۹	۸/۲	۱۵/۰
وسایل حمل و نقل و لوازم صنعتی	۲۶۲۶/۲	۳۲۳۴/۷	۲۲/۱	۲۴/۵
سایر	۵۹۲۵/۲	۶۰۷۵/۱	۴۱/۴	۳۷/۲
کل	۱۱۵۱۹/۰	۱۴۶۶۶/۰	۲۰۵۲۶/۰	۲۷۴۴۵/۰

* مأخذ: دفترچه منتشره از سوی اداره حساب های اقتصادی بانک مرکزی ایران (به فارسی و انگلیسی)

با پایان یافتن جنگ عراق و ایران، تولید نفت از ۷۹۵ میلیون بشکه سال ۱۳۶۷ به ۱/۲ میلیارد بشکه - ۱/۵ برابر - در سال ۱۳۷۰ و صادرات نفت از ۴۵۸ میلیون بشکه در سال ۱۳۶۷ به ۸۳۴ میلیون بشکه - ۱/۸ برابر - در سال ۱۳۶۹ رسید.^(۱۷)

با افزایش درآمد نفت امکانات تازه‌ای در اختیار دولت قرار گرفت تا بتواند واردات کشور را از ۱۱/۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۶۷ به ۲۰/۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۶۹ و ۲۷/۴ میلیارد دلار در سال ۱۳۷۰ برساند. ضمن این که در سال اخیر از وام خارجی نیز استفاده شد.

در سال ۱۳۶۷ اگر با ۹/۷ میلیارد دلار درآمد ارزی حاصل از صادرات نفت خام، کسری تجارت خارجی کشور ۸۱۰ میلیون دلار بود در سال ۱۳۶۹ علیرغم اضافه دریافتی ناشی از صادرات نفت خام، کسری تراز بازرگانی خارجی کشور به ۱/۸ میلیارد دلار - دو برابر کسری سال ۱۳۶۷ - رسید. (جدول شماره ۹).

با توجه به روند واردات و ترکیب آن می‌توان چنین نتیجه گرفت که اقتصاد ایران هنوز چون گذشته در بی‌افزایش مصرف است تا افزایش تولید (بجز تولید نفت خام).

دولت با امکانات ارزی نفت و با معیارهای متعارف، طی سه سال پس از جنگ نتوانست بحران اقتصادی را مهار کند و تولید ملی را بالاتر از رشد جمعیت افزایش دهد که از این دیدگاه، سیاستهای اتخاذ شده مثبت است. اما از دیدگاه توسعه مستقل اقتصادی، افزایش مصرف حرکتی به دنبال ساختار اقتصاد وابسته ایران و غیرقابل تداوم است. ضمن اینکه با اجرای این سیاست، دولت مجبور به تخلیه هرچه سریعتر منابع نفتی و کاهش عمر آن و وام‌گیری از خارج و تشدید مصرف زدگی شده است.

■ پاورقی:

- ۱) این گونه تلقی به روشنی در مقدمه برنامه دوم توسعه قید شده است. «برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، خط مشی‌های اساسی، کلان و بخشی»، سازمان برنامه و بودجه، مهرماه ۱۳۷۱، صفحه ۱.
- ۲) الگوی برای توسعه اقتصادی ایران، ابراهیم رزاقی، نشر توسعه، چاپ اول، ۱۳۶۹ و چاپ دوم، ۱۳۷۰.
- ۳) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲ - ۱۳۶۸)، سازمان برنامه و بودجه، چاپ اول، سال ۱۳۶۸، صفحه ۲۵.
- ۴) همان، صفحه ۶۶ و ۶۷.
- ۵) همان.
- ۶) همان.
- ۷) همان، صفحه ۶۵.
- ۸) همان، صفحه ۶۸.
- ۹) همان.

۱۰) برای اطلاع بیشتر می‌توان به مقاله «ضرورت تحول در مدیریت توسعه اقتصادی کشور» مراجعه کرد: ابراهیم رزاقی، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۵۵-۵۶، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱.

۱۱) لایحه بودجه سال ۱۳۷۱ کل کشور، سازمان برنامه و بودجه، قسمت سوم الف - ۲.

۱۲) تولید ناخالص داخلی در سال ۱۳۷۰ از سوی بانک مرکزی ایران ۴۷۸۸۲/۳ میلیارد ریال به قیمت‌های جاری در دفترچه منتشره از سوی آن بانک ذکر شده است.

۱۳) بر پایه نتایج آمارگیری وزارت کار در سال ۱۳۶۴، در مناطق شهری کشور ۱/۸ میلیون کارگاه وجود داشته که ۹۷/۵ درصد آن‌ها کارگاههای کوچک (با یک تا ۹ نفر شاغل) بوده است: نتایج آماری «طرح تهیه مشخصات پایه‌ای کارگاههای شهری کشور»، سال ۱۳۶۴، وزارت کار و امور اجتماعی، آبان ماه ۱۳۶۵، صفحه ح.

۱۴) در مورد آمار کارگاههای بازرگانی، سالنامه آماری ایران، سال ۱۳۶۹، صفحه ۳۸۰ و در مورد میزان مالیات‌ها «لایحه بودجه سال ۱۳۷۱ کل کشور» صفحه: قسمت سوم الف - ۴ تا قسمت سوم الف - ۱۷.

۱۵) «الگوی برای توسعه اقتصادی ایران» و «ضرورت تحول در مدیریت توسعه اقتصادی کشور»: ابراهیم رزاقی.

۱۶) اقتصاد ایران، ابراهیم رزاقی، انتشارات نی، چاپ سوم، ۱۳۷۱، فصل نهم، صنعت نفت و گاز.

۱۷) سالنامه آماری کشور، سال ۱۳۶۹، صفحه ۳۲۳ و عملکرد وزارت نفت در سال ۱۳۷۰، روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۱/۶/۷.

صنایع کشور، راهبری اقتصاد بوسیله دولت و یا امید بستن به بخش خصوصی، نقش چندانی در دگرگونی وضع موجود که ثمره چندین دهه توسعه اقتصادی وابسته است، نخواهد داشت. سهم اندک سرمایه‌گذاری‌های ملی بویژه در زمینه ماشین‌آلات، با توجه به ساختار صنعتی عمدتاً مصرفی ایران بیانگر امکان محدود برای تحقق دگرگونی صنعتی در کشور است.

از آنجا که صنایع کشور از جمله صنعت نفت بایستی بخش اعظم ماشین‌آلات و مواد اولیه خود را از خارج وارد کنند، لازم است امکانات بسیار گسترده‌تری به توسعه صنعتی کشور اختصاص یابد.

■ جمعیت و اشتغال

رشد جمعیت کشور در هفتاد سال گذشته در شرایطی صورت گرفته که شیوه‌های توسعه اقتصادی غیرمؤثر بوده است. بهمین دلیل ضمن دعوت به مشارکت مردم در کاهش رشد جمعیت و ایجاد شرایط مادی و معنوی برای تحقق آن، بایستی دگرگونی ژرف و گسترده‌ای در شیوه‌های سازماندهی تولید، توزیع و مصرف جامعه صورت بگیرد. در این راستا، رسالت دولت با توجه به ناکارآمدی بخش خصوصی، ضرورتی تام دارد.

همراه با رشد بالای جمعیت کشور، بتدریج تمرکز جمعیت در شهرها و آنهم در چند شهر بزرگ آغاز شد و جمعیت شهری از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۵۷ درصد در سال ۱۳۷۰ رسید. (جدول شماره ۸).

همراه با رشد جمعیت، علاوه بر کاهش سهم مشاغل تولیدی نسبت به مشاغل خدماتی، کاهش جمعیت شاغل نسبت به جمعیت فعال و جمعیت کل کشور - ۸۶ درصد جمعیت فعال و ۲۲ درصد جمعیت کشور در سال ۱۳۶۹ - نشانه بهره‌برداری نامطلوب از نیروی کار و هز رفتن آن است (جدول شماره ۸).

همین نکته را می‌توان در مقایسه افزایش جمعیت بیکار با جمعیت فعال و جمعیت کل کشور دریافت. بر پایه آمار موجود، تعداد بیکاران از ۱۶۰ هزار نفر در سال ۱۳۳۵ به ۲/۱۸ میلیون نفر در سال ۱۳۶۹ رسیده است.

گرچه تعریف بیکار به گونه‌ای طبق آمارگیری صورت می‌گیرد که رقم واقعی آن در آمارها بازتاب نمی‌یابد، اما همین آمار موجود نیز بیانگر آثار توسعه اقتصادی کشور به رهبری دولت بر جمعیت است. علیرغم رشد صنایع، افزایش تولید کشاورزی و افزایش امکانات زیربنایی اقتصادی، تعداد بیکاران کشور در فاصله ۲۴ سال حدود ۱۴ برابر شده‌اند (جدول شماره ۸). آبا این شیوه مدیریت اقتصادی، صنعتی شدن و سرمایه‌گذاری‌های ملی که در ازای صدور میلیاردها بشکه نفت خام صورت گرفته و راهبر اصلی آن همیشه دولت بوده و از همان آغاز نیز امید به بخش خصوصی بسته، پاسخی مناسب برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کشور است؟^(۱۵)

■ بازرگانی خارجی

نخستین نکته در صادرات کشور اهمیت تعیین‌کننده صادرات نفت خام است که بین ۹۰ و ۹۳ درصد درآمد ارزی صادراتی کشور در سه سال اول و ۸۶ درصد در سال آخر دوره ۱۳۷۰-۱۳۶۷ در نوسان بوده است (جدول شماره ۹).

پس از نفت صادرات فرش و میوه‌های خشک و تازه از بین اقلام عمده دارای اهمیت است که اولی حدود ۳ درصد (غیر از سال ۱۳۷۰) و دومی حدود ۲ تا ۳ درصد از درآمد ارزی صادراتی کشور را تشکیل می‌دهد. جز نفت خام و مس و برخی دیگر از کالاها که دارای اهمیت چندانی در صادرات نیست سایر اقلام صادراتی کشور مربوط به اقتصاد سنتی ایران و امکانات فن‌شناسی آن است که تا به امروز هر کدام بنا به دلایلی و مهمترین آن، نبود تولیدات مشابه کشورهای صنعتی، جان سختی کرده و مانده است. نفت به عنوان شاخص صنعت جدید در ایران، از همان آغاز به منظور رفع نیاز کشورهای صنعتی توسعه یافت و تا پیروزی انقلاب، کلیه دگرگونی‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران زیر تأثیر آن قرار داشت.^(۱۶) این صنعت به دولتها امکان می‌داد هزینه سنگین برپا نگهداشتن خود را تأمین کنند و الگوی توسعه‌ای را برگزینند و تداوم بخشند. الگوی توسعه‌ای که برونزا و وابستگی‌آور بود.